

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра загальної та вікової психології

«Допущено до захисту»

Реєстраційний № _____

В. о. завідувача кафедри

_____Макаренко Н. М.

«___» _____ 2024 р.

«___» _____ 2024 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Кваліфікаційна робота студентки групи
ЗПП-20

ступінь вищої освіти: бакалавр
спеціальності 053 Психологія

Когатько Олени Вікторівни

Керівник: **Даценко Оксана Анатоліївна**,
асистент кафедри загальної та вікової психології

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

Члени ЕК _____

(підпис) (прізвище, ініціали)

_____

(підпис) (прізвище, ініціали)

_____

(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Жогатько Олена Вікторівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

(Підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	8
1.1 Поняття про толерантність в системі психологічного знання.....	8
1.2 Психологічна характеристика толерантності як особистісного феномену.....	14
1.3 Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх психологів	19
Висновки до розділу I.....	24
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ	26
2.1. Організація діагностичного дослідження проблеми розвитку толерантності здобувачів освіти психологічного профілю	26
2.2. Корекційно - розвивальна програма розвитку толерантності студентів психологів	38
Висновки до розділу II.....	42
ВИСНОВКИ	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	46
ДОДАТКИ	54

ВСТУП

В умовах кардинальних змін та світової глобалізації, зростання соціальної мобільності, що набуває дедалі більших масштабів, великого значення набуває питання гармонійного співіснування між людьми. Тенденція до світової асиміляції характеризується зростанням ролі відмінностей між людьми в найрізноманітніших сферах життєдіяльності та розбіжностей у спілкуванні. У зв'язку з цим, процес соціальних взаємодій у сучасному світі потребує поважного ставлення до кордонів іншого, його думок та почуттів, не припустимості цинізму, агресії, жорстокості та насильства в суспільстві. Такі вимоги передбачають сформованість гуманістично спрямованої особистості, яка володіє уміннями толерантного ставлення до іншого, як інтегрованої здатності до морально - етичної взаємодії у складному, різноманітному, мінливому світі.

Толерантність виступає важливою психологічною якістю людини, показником її соціальної зрілості, необхідною умовою реалізації загально людського принципу співіснування, універсально трактованому як терпимість до будь - яких розбіжностей між людьми. Вона виступає не лише умовою ефективної взаємодії, але й розглядається як професійно важлива якість, особливо в системі професій «людина – людина». Її формування виявляється особливо значущим для професійної підготовки психолога, оскільки визначає особливості професійної комунікації та сприяє успішному вирішенню завдань діяльності в майбутньому. В структурі діяльності психолога толерантність виступає ключовою кваліфікаційною характеристикою, показником професійної придатності та виступає умовою підвищення його компетентності як фахівця.

Толерантність виступає предметом психологічного аналізу широкого кола досліджень. Як індивідуальна якість, що ґрунтується на ціннісних засадах особистості, толерантність розглядалась в працях І. Беха, Г. Балла, Ж. Вірної, О. Киричука, В. Кременя, С. Максименка, В. Рибалки, О. Донченко, О. Бондаренка. В соціальному контексті, як

умова ефективної взаємодії та запобігання конфліктам (М. Пірен, Б. Ясько, М. Кандиба, О. Швачко, Г. Ложкін, В. Москаленко, В. Магун, В. Пісоцький та ін.). В особистісній парадигмі, в якості індивідуальної властивості, що сприяє продуктивним стосункам (О. Міненко, Т. Титаренко, О. Скрипченко та ін.); в системі регуляторних функцій (В. Павленко, Е. Носенко О. Бабчук та ін.). В зарубіжній психології ті чи інші аспекти толерантності представлені в концепціях Г. Олпорта, А. Маслоу, К. Роджерса, Е. Фромма, Е. Еріксона, Г. Сельє та ін.. Достатньо популярним в сучасній психології є напрямок, який вивчає толерантність до невизначеності та фрустрацій (О. Когут, І. Томаржевська, О. Клепікова, С. Баднер, Р. Лазарус, Д. Маклейн, Д. Фолкман та ін.). В контексті професійної підготовки майбутніх психологів різні індивідуальні детермінанти, толерантність в тому числі, досліджується в роботах Н. Чепелевої, Н. Пов'якель, С. Хілько, В. Панка, О. Милославської, К. Черкашиної, О. Вдовіченко, І. Кондратьєвої Т. Федотюк та ін..

Незважаючи на представленість проблеми в просторі психології, інтерес дослідників до неї не знижується. Не достатньо вивченими виступають питання структури та особливостей толерантності, як професійно необхідної характеристики майбутнього психолога. Їх вирішення потребує системного теоретико - емпіричного дослідження, що дозволить реалізувати задачі професійної підготовки висококваліфікованих спеціалістів в галузі психології.

Актуальність проблеми, її соціальна значущість та необхідність відповідати вимогам сучасної освіти у підготовці висококваліфікованих фахівців, що володіють якостями толерантності, обумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: «Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх психологів».

Мета кваліфікаційної роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх психологів.

Обрана мета зумовила такі завдання дослідження:

1. Виявити стан розробки проблеми толерантності у зарубіжній та вітчизняній психології.
2. Визначити психологічні особливості розвитку толерантності у майбутніх психологів.
3. Провести діагностичне дослідження на виявлення структури та рівня розвитку толерантності у студентів – психологів.
4. Опрацювати емпіричні дані методами математичної статистики та зробити висновки, щодо особливостей розвитку толерантності в досліджуваній групі.
5. Розробити корекційно - розвивальну програму розвитку толерантності студентів психологів.

Об'єкт дослідження - толерантність особистості.

Предмет дослідження - психологічні особливості прояву толерантності студентів – психологів.

Для розв'язання поставлених завдань дослідження використано групи наступних методів:

– теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення концептуальних позицій, представлених в основних теоріях толерантності у сучасній науці; моделювання структури та рівня організації феномену; виявлення психологічної специфіки толерантності як професійно необхідної якості майбутнього психолога;

– емпіричні: тестування (тест комунікативної толерантності В. Бойка; тест «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (модифікація Є. Бажина, Є. Голинкіна, А. Еткінда); методика «Діагностика рівнів емпатійних здібностей» В. Бойка; тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокича; методика діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова).

– статистичні методи (коефіцієнт кореляції Пірсона на базі програми SPSS Statistic 22:00:2).

Теоретико–методологічною основою дослідження виступили концепції психічного розвитку особистості на стадії пізнього юнацького віку (Е. Еріксон, Г. Костюк, С. Максименко, Н. Токарева та ін.); методологічні питання дослідження моралі і моральної поведінки (Г. Балл, І. Бех, Ж. Вірна, В. Рибалка, О. Киричук, В. Кремень); наукові погляди на розуміння психологічної сутності та природи толерантності (О. Міненко, Л. Залановська, Т. Титаренко, О. Бабчук, В. Павленко, Л. Журавльова та ін.); наукові праці Н. Чепелевої, Н. Пов'якель, С. Хілько, В. Панка, О. Вдовіченко, І. Кондратьєвої Т. Федотюк та ін., у визначенні психологічної специфіки професійної підготовки майбутніх психологів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливостях їх використання в практичній діяльності психолога в роботі з низько толерантними студентами - психологами; в процесі організації навчально - виховної роботи в освітньому середовищі з метою формування толерантних якостей у майбутніх психологів, що відповідає стратегічним цілям державної політики у сфері вищої освіти. Матеріали роботи можуть бути задіяні під час вивчення дисциплін психологічного циклу, зокрема: загальної, вікової та соціальної психології.

Організація і база дослідження. Дослідження проводилось на базі Криворізького державного педагогічного університету серед студентів - психологів 1 курсу (N = 20) і студенти 4 курсу (N = 22) психолого – педагогічного факультету в загальній кількості 42 особи.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу і загальних висновків, списку літератури, який налічує 84 джерела; ілюстрована 5 рисунками та містить 1 таблицю. Загальний обсяг роботи 55 стор. (з них 42 стор. основного тексту).

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

1.1 Поняття про толерантність в системі психологічного знання

Толерантність виступає предметом дослідження багатьох наук: біології, політології, соціології, психології та ін., виявляє специфічну спрямованість та тісні міждисциплінарні зв'язки у різних галузях наукового знання. Як уніфіковане поняття, категорія толерантності вперше була застосована у 40 – 50 р. ХХ ст. Е. Френкель – Брунсвік, під яким розумілась здатність враховувати вимоги ситуації та пристосовуватись до неї [81].

В психології толерантність (від лат. *tolerantia* — терпіння) традиційно розуміється як відсутність або ослаблення реагування на будь - який несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу та підвищення адаптивних можливостей [73, с. 545]. Н. Губа, Ж. Гладких толерантність розуміють як «...готовність прихильно ставитись до поведінки, переконань та поглядів інших, навіть якщо вони відрізняються від власних, не поділяються і не схвалюються» [17, с. 100].

Толерантність як психологічний феномен має свою історію вивчення в зарубіжних та вітчизняних дослідженнях, де нерідко супроводжується колом супутніх понять: «терплячість», «емпатія», «стійкість», «асертивність», «компроміс» і т.д.

Г. Олпорт вважав, що толерантність є ознакою людини, що належить до демократичного суспільства, вирізняється обізнаністю про світ і своє місце в ньому, характеризується незалежністю, відповідальністю, проявляє емпатію та почуття гумору [82]. Дослідник зазначає про полідетермінований характер феномену, зауважуючи, що «..толерантність навряд чи виникає з однієї якоїсь причини. Це результат багатьох сил, що

діють в одному напрямку. Чим більше таких сил (атмосфера в сім'ї, освітнє середовище, різноманітний досвід, вплив суспільства), тим більш толерантною стане особистість, що розвивається» [78, с. 360]. В даному контексті науковець виокремлює два шляхи особистісного розвитку - толерантний та інтолерантний. Перший характерний для людей, що вільно і комфортно почувають себе серед інших, доброзичливо і поважно ставляться до них та прагнуть взаєморозуміння. Толерантна людина, зазвичай, має позитивну «Я-концепцію», прагне до компромісу та співпраці. Проте, інтолерантний шлях характерний для людей, які прагнуть сильної влади, уявляють себе винятковими та переносять відповідальність на інших [78].

В гуманістичній концепції К. Роджерса толерантність відповідає принципу повноцінно функціонуючої особистості і виступає необхідною умовою її самореалізації та досягнення вершин існування. Толерантність відображає рефлексивність, довіру до себе та іншого, свободу вибору, відповідальність за наслідки цього вибору і т.д. Вона виражає відкритість та самодостатність особистості, її зрілість, компетентність та терпимість до інших. В якості імовірнісних механізмів функціонування толерантності, К. Роджерс зазначає про збільшення напруги, дії подолання перешкод, дивергентність – конвергентність мислення [84]. Толерантність в уявленнях науковця, є необхідною умовою реалізації недирективної, клієнт – центральної психотерапії, актуалізації емпатійного розуміння, що дозволяє спеціалісту вирішувати психологічні проблеми порушення конгруентності між людиною та середовищем.

В теорії А. Маслоу толерантність тлумачиться як умова психологічного здоров'я особистості, механізм особистісного зростання, свободи та позитивних змін. Вона надає можливість вибору, реалізує здатність сприймати оточуючих такими, які вони є, завдяки чому людина гнучко реагує на мінливі обставини, демонструє схильність до неагресивної поведінки стосовно інших [64].

В концепції Е. Фромма толерантність розглядається як механізм соціальної творчості, що включає здатність до емпатії, ментальну гнучкість, комунікативну лабільність, альтруїзм, міжособистісну довіру і т. д. Толерантність запобігає відчуженню та самотності, які стають фатальними для людини, сприяє задоволенню базових екзистенційних потреб у приналежності, свободі, самоідентичності і т. д. [43].

У світлі адаптаційно - гомеостатичної моделі, яка існує поряд з гуманістичним підходом, толерантність розглядається в контексті взаємозв'язку індивіда із середовищем. Відповідно до даної парадигми, толерантність – це інтегральна соціально - психологічна властивість індивіда, що визначає його можливості чинити спротив впливу негативних факторів; здатність бути резистентним у несприятливих обставинах. Крім того, толерантність визначає можливості конструктивної взаємодії з іншими, недопущення конфронтації та агресії. Вона виступає умовою адаптації та гармонізації стосунків, досягнення психологічного благополуччя за рахунок збереження нервово-психічної рівноваги [47; 48]. Як певна соціальна якість, толерантність характеризується позитивними атитюдами на іншого, морально – етичним характером взаємодії, готовністю прийняти його культуру, переконання, інтереси, цінності і т. д.

У розумінні толерантності виокремлюють екзистенційно - гуманістичний підхід, де толерантність тлумачиться як життєвий принцип розбудови власного буття. Вона відображає осмислене та відповідальне ставлення до різних сторін існування, постулює наративи свободи, волі та поваги до іншого. На думку І. Ялома, толерантність – це життєва цінність, яка в кожному акті життєтворення вимагає від суб'єкта пошуку способів реалізації людського співбуття [38]. Поєднуючись із відвертістю, відкритістю та чутливістю, вона дає змогу «прокласти міст» від себе до іншого.

Достатньо розповсюдженою у сучасній психології є точка зору, відповідно до якої толерантність розглядається у парадигмі стресостійкості,

як опірність до різноманітних за характером стресових ситуацій, фрустрацій і різних негативних (екстремальних) зовнішніх впливів. О. Когут вважає, що подібна стійкість досягається за допомогою застосування механізмів саморегуляції напруженого стану [32]. М. Лещенко також підкреслює, що толерантність розглядається не лише в контексті гармонійної інтеракції, але й як чинник стійкості до радикальних подразників, здатність переносити несприятливий вплив різноманітних обставин [37]. Толерантність проявляється у здатності особистості регулювати свою поведінку на основі прийнятих і засвоєних правил і норм, можливості досягати мети із збереженням функцій самоврядування та протидії несприятливим факторам середовища. Г. Чуйко, Я. Чаплак, М. Кандиба та ін.. зазначають, що толерантний суб'єкт вирізняється високим рівнем розвитку резистентних умінь та адаптаційних навичок [72]. В концепції Р. Лазаруса, С. Фолкмана толерантність органічно поєднується із конструктивним копінгом, виражається в таких конотаціях як: прийняття відповідальності, пошук рішення, соціальна підтримка, самоконтроль і т.д. [83].

В дослідженнях Е. Носенко, І. Аршави, А. Павленко та ін.. толерантність виявляє залежність із саморегуляцією і розглядається в якості чинника збереження психологічного благополуччя особистості [2]. Толерантність надає здатності уникати певних ризиків, пристосуватися до умов спілкування, що позитивно впливає на загальні показники задоволеності життям. Натомість міжособистісна інтолерантність провокує проблеми і конфлікти у стосунках, що відображається у низьких оцінках позитивного функціонування.

В парадигмі ціннісного підходу проблема толерантності постає як аксіологічна феноменологія, що відбиває світоглядні структури особистості, її життєві принципи, переконання, які становлять фундамент регуляції соціальної життєдіяльності людини у мінливому та сповненому несподіванок сучасному світі. Ціннісні кореляти толерантності сполучені із такими властивостями особистості, як відкритість досвіду, креативність,

позитивне ставлення до людського різноманіття, доброзичливість, схильність до дотримання соціальних норм і традицій тощо. Широкий спектр людських цінностей, як зауважують Г. Балл, І. Бех, В. Рибалка та ін., утворюють внутрішню основу толерантного чи інтолерантного ставлення до себе, інших, навколишнього світу; співвіднесеність цих цінностей з рівнем моральної свідомості індивіда. На думку І. Беха, толерантність виступає як сукупність індивідуальних якостей, які виражають позитивні установки на іншого та виявляються як емпатія, альтруїзм, миролюбність, довіра, віротерпимість, кооперація тощо. Психологічною умовою толерантності є розуміння фізичних та соціально - психологічних відмінностей між людьми, їх повага та прийняття [9]. Г. Балл вважає, що толерантність є проявом моральної поведінки, співвідноситься з усталеною аксіологічною структурою індивіда і спрямована на усунення антагонізму в міжособистісній взаємодії, неузгодженості між еталонними цінностями і об'єктивною реальністю [5].

В дослідженнях О. Бабчук толерантність тлумачиться в контексті регуляторних функцій, як здатність до самоуправління, уміння володіти своїм емоційним станом в процесі спілкування [3]. Толерантність знаходить своє відображення у формуванні індивідуального афективного досвіду та правилах експресивного реагування. Як емоційна стриманість, толерантність сприяє оптимізації міжособистісної взаємодії, розширенню морально - етичного світогляду особистості на основі визнання рівності або поваги до іншого, відмову від домінування чи насильства. На основі саморегуляції відбувається прийняття й усвідомлення почуттів - власних і партнера, розвиваються уміння адекватно реагувати та приймати рішення.

Однією з провідних характеристик толерантності є її активність, що відображає устремління людини до гомеостазису [48; 54]. Мова йдеться про опірність, стійкість, витривалість, конструктивну взаємодію з іншим, що передбачає різноманітні трансформації іншого та себе відповідно до ситуації. Активність толерантності виявляється не у пасивній позиції

людини, її покірності та бездіяльності, а навпаки, у застосуванні проактивних ресурсів з метою перетворення ситуації і власної поведінки для налагодження взаєморозуміння. Толерантність виражає бажання до глибшого розуміння себе і партнера, спрямовує взаємодію в бік консенсусу і співпраці. Людина, що у власному психологічному репертуарі володіє толерантними якостями, характеризується відкритістю, демократичністю, повагою та довірою до іншого, не допускає агресії та тиску.

Узагальнюючи різні підходи до тлумачення феномену, толерантність можна розглядати в різних контекстах: як індивідуальну властивість, конструкт моральної свідомості, механізм саморегуляції, соціальну установку і т.д. Як складне системне утворення її визначають як інтегративну особистісну якість, яка проявляється у вчинках та поведінці та спрямована на розбудову гармонійних взаємин. Толерантність є важливим ресурсом особистісного розвитку, індикатором зрілості особистості, однією з ключових компетенцій, яка визначає здатність людини жити та конструктивно діяти в багатовимірному світі. Вона виражається в шанобливому ставленні до оточуючих, терпимості до переконань і поглядів іншого; здатності бачити, розуміти та співвідносити різноманітні точки зору, які можуть не збігатися з власними позиціями; в умінні володіти собою та нести відповідальність за власні вчинки. Толерантна людина відповідальна, вільна, визнає право на існування іншої точки зору, має внутрішньо усвідомлену позицію, що ґрунтується на морально-розуміючому співпереживанні; демонструє узгодження інтересів та взаємні поступки, прагнення компромісу і т.д. Людина, яка вважається не толерантною характеризується нетерпимістю, фанатизмом, не чутливістю до проблем іншого; може бути авторитарною, конфліктною та агресивною.

Толерантність виявляє людину як суб'єкта, що вирізняється гуманістичною спрямованістю та високим рівнем усвідомлення особистісних життєвих принципів і готовності дотримуватися їх. Як якість зрілої особистості, що полягає у визнанні багатовимірності та різноманітності

психологічної природи, прийнятті та повазі до унікальності іншого, дає змогу взаємодіяти на ціннісних засадах без утиску власних інтересів. Це готовність людини до діалогу за умови позитивного сприйняття себе і шанобливого ставлення до інших. В найзагальнішому вигляді толерантність - це генералізована диспозиція особистості, що має широке коло індивідуальних та соціальних проявів, що відображають індивідуальне ставлення до відмінностей між людьми та є однією з фундаментальних ознак цивілізованості особистості.

1.2 Психологічна характеристика толерантності як особистісного феномену

Толерантність виступає складно структурованим утворенням, до складу якого входять різні компоненти. В дослідженнях Г. Олпорта в якості базових елементів розглядаються визнання, прийняття, повага та розуміння, а також групи психічних та духовно-моральних властивостей [82]. На думку науковця до групи психічних толерантних якостей належать: залученість, емпатія, рефлексивність, саморегуляція, совість і т.д. Група духовно-моральних якостей представлена відкритістю, чесністю, миролюбністю, демократичним ставленням до іншого, відсутністю озлобленості та ворожості до людей.

Більшість дослідників виокремлюють трикомпонентну структуру толерантності: когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти [16; 57].

Когнітивний компонент відображає систему ЗУН, яка забезпечує усвідомленість та прийняття людиною складності, багатовимірності, різноманіття світу та відносин з ним. До його складу входять знання індивідом суспільства, прийнятих у ньому етичних і моральних норм, правил поведінки, а також розуміння соціально-психологічних механізмів

його функціонування. Центральне місце в цій підструктурі займає соціальне мислення, яке на думку В. Москаленко розуміється як «певний спосіб сприйняття і пояснення подій, явищ, станів, які людина може спостерігати у себе і в навколишньому світі» [44, с. 20]. Соціальне мислення реалізує здатність до децентрації, амбівалентного аналізу об'єкта, відображає інтелектуальну гнучкість та складність пізнавальної діяльності в розумінні цінностей, культури, звичаїв соціуму [60]. Як інтегративне утворення, цей вид мислення містить у собі знання про суспільство, відмінності між людьми, механізми та сценарії міжособистісних інтеракцій, адекватні уявлення про соціальні об'єкти та ситуації, вміння прогнозувати їхні наслідки. Розвиваючись в ході онтогенеза на основі життєво важливої потреби в афіліації, воно забезпечує формування толерантної самосвідомості, яка об'єднує та інтегрує гуманістично - орієнтоване ставлення особистості до відмінностей між людьми, процесів і подій, що відбуваються у світі.

Емоційний компонент охоплює широкий спектр афективних проявів, що виражають позитивне відношення до іншого, здатність справлятися з емоційною напругою; терпляче ставлення до різних емоційних проявів людей; усвідомлення як власних емоційних процесів, так і переживань інших, не дратуючись і не приписуючи їм негативного смислу. До цього компоненту входять навички афективної сензитивності, самомотивації і емпатії, а також уміння розпізнавати почуття оточуючих, керувати своїм станом і впливати на емоції інших людей. А. Скок вважає, що ця складова включає повагу, взаємодовіру, приємне враження від партнера [58].

Поведінковий компонент проявляється в розгорнутому конативному репертуарі, діях та вчинках особистості; включає конкретні вміння та здібності, серед яких: здатність до вільного, культурного висловлювання та нормативного відстоювання своїх поглядів, уміння домовлятися, узгоджувати позиції, досягати компромісу в ситуаціях зіткнення думок, оцінок, точок зору.

На думку Л. Журавльової важливе місце в структурі толерантності посідає емпатія. В деяких дослідженнях ці категорії розглядаються як синоніми. Емпатія – усвідомлене співпереживання актуального емоційного стану іншого; є відображенням почуттів партнера по спілкуванню. Це афективний стан, що виникає у людини як відгук на переживання іншого; індивідуально опосередкована здатність розуміти та перейматися його афективними проявами [23; 24]. Емпатія, як і толерантність ґрунтуються на механізмах децентрації, що дозволяє зайняти позицію партнера, глибше зрозуміти його думки та почуття, реалізувати оптимальну міжособистісну комунікацію.

Відповідно до аксіологічних концепцій І. Беха, Г. Балла, В. Кременя та ін., базовим елементом толерантної свідомості виступають цінності [7; 10; 36]. Цінності розглядаються як смислотворчі підстави людського буття, що задають спрямованість і вмотивованість життя. Вони надають імпульсу пізнавальним, емоційним і вольовим процесам, створюючи осмислену картину в тезаурусі особистості. В. Рибалка вважає, що цінності – це інтегральне утворення особистості, що відображає суспільну позицію, світогляд і моральні принципи соціальних суб'єктів [53]. Це система знань, переконань, почуттів і звичок, що регулюють поведінку та спрямовують її в бік компромісу та співпраці. В цінностях толерантної особистості ключовими виступають ідеї гуманізму, альтруїзму та партнерства, відстоювання власної свободи, неприпустимість агресії та насильства. Ціннісний елемент є фундаментальним і дозволяє розглядати толерантність як стійку особистісну якість.

Толерантність виступає не лише складно структурованим, але і складно ієрархічним утворенням, що розгортається в системі: «оцінка – переживання – дія». В динамічній моделі, запропонованій О. Матієнко, виявляється три основні рівні існування і прояву толерантності [39]. Перший рівень – диспозиційний, що включає фундаментальні, світоглядні атитюди на ґрунті ціннісно – смислових орієнтацій особистості; виражає

стійкість ядерних позицій внутрішнього психічного життя. Другий рівень – рефлексивний, що виражає специфічний спосіб самопізнання, самоаналіз власного психічного стану, що репрезентують позицію «Я» в ситуаціях взаємодії [69]. Рефлексивні механізми реалізують здатність усвідомлювати свої дії та вчинки у відповідності із соціальними очікуваннями та вимогами, визначатися із самооцінками позитивного ставлення до інших, що має значення в умовах толерантності. Рефлексія забезпечує аналіз та вирішення задач спілкування; реалізує уміння долати стресові ситуації; застосовувати продуктивні стратегії вирішення проблемних ситуацій. Третій рівень характеризується проявом поведінкових реакцій, як процесом розгортання конкретного акту толерантного реагування. О. Скрипченко вважає, що толерантна дія є практичним відтворенням гуманістичних цінностей, виявляє зв'язок з антиципацією та перфекціонізмом. В якості основних механізмів, що визначають толерантні реакції, науковець виділяє емоційно – когнітивний консонанс, самовизначення та самовладання [59]. І. Томаржевська зауважує, що особлива роль у визначенні та застосуванні стратегій альтруїстичного ставлення належить самоконтролю, як стримуванню імпульсивних проявів, що потребує значної витримки [66].

На думку В. Павленко, М. Мельнічук ієрархічна структура толерантності включає: психофізіологічний (особливості ВНД, що забезпечують нервово – психічну стійкість); психологічний (установки, ЗУН, саморегуляція) та соціальний (соціальне мислення, норми, механізми конструктивної взаємодії і т.д.) рівні [52]. К. Терещенко виділяє три рівні прояву толерантності: ціннісно - смисловий (система диспозицій і базових атитюдів; рефлексивний (рівень усвідомленості толерантної активності); поведінковий – конативні шаблони толерантного реагування в конкретних ситуаціях [62].

Толерантність визначається не лише структурно – динамічними, але й варіативними властивостями. В дослідженнях науковців виділяється: гендерна, расова, вікова, професійна, освітня та соціально – психологічна

толерантність [16; 27]. В роботах В. Москаленко зазначається про диспозиційну та сенсуальну толерантності. Диспозиційна толерантність базується на принципах етично допустимої поведінки, забезпечує гнучкість та самоврегульованість особистості у взаємодії з іншими. Сенсуальна толерантність пов'язана зі зниженням чутливості до впливу подразника, послабленням реагування та підвищенням адаптованості до нього. Людина, що володіє сенсуальною толерантністю є більш стресостійкою та менш конфліктною [44]. Окремим підвидом соціальної толерантності науковці вважають комунікативну толерантність, як здатність бути терплячим до висловлювань іншого [25].

Одним з актуальних питань у системному описі феномену толерантності виступає необхідність визначення основних детермінант. В дослідженнях В. Павленко, М. Мельнічук [52] зазначається про групу соціально – психологічних (вплив суспільних норм та цінностей), індивідуально – психологічних (суб'єктивні цінності, установки, переконання, морально – етична свідомість, толерантне мислення, позитивний афект на іншого, розвинутість регуляторних функцій і т.д) та психофізіологічних (нервово-психічна рівновага та стійкість) чинників.

Таким чином, толерантність виступає складно структурованим, ієрархічно організованим та полідетермінованим явищем, яке можна представити як систему внутрішніх якостей, що функціонують на декількох рівнях та забезпечують продуктивне вирішення проблем, які виникають в площині «Я – Інший». В контексті системного підходу, як фундаментальне утворення реалізує декілька глобальних функцій особистісного розвитку: інформаційно – пізнавальну, синдикативну, комунікативну, трансляційну, гуманістичну, світоглядну, регулятивну, адаптивну і т.д. Толерантність виступає професійно важливою якістю в системі «людина – людина».

1.3 Психологічні особливості розвитку толерантності майбутніх психологів

Толерантність виступає необхідною якістю для вирішення професійних завдань особливо в системі «людина – людина», зокрема для психологів. Її дослідження сприятиме вирішенню питань практичної підготовки та розвитку професійних умінь фахівців психологічних спеціальностей в майбутньому. В клієнт – центрованому підході К. Роджерса, толерантність і емпатія виступають головними професійними якостями, що забезпечують результативність діяльності психолога [84].

Діяльність психолога – складний вид свідомої професійної активності людини, що протікає в умовах постійно змінюваного середовища, несподівано виникаючих обставин, насичений великою кількістю різноманітних контактів та взаємодією з іншими. Психолог – це людина, яка постійно стикається з індивідуальними психологічними проблемами клієнтів. За своєю структурою, діяльність психолога є надзвичайно багатоплановою та багатоаспектною та включає організаційний, процесуальний та інструментальний компоненти. Н. Чепелева, Н. Пов'якель вважають, що робота психолога спрямована на сприяння повноцінному розвитку особистості; допомогу у вирішенні індивідуальних проблем; створення умов для формування мотивації саморозвитку, життєтворчої активності і т. ін. Її ефективність визначається значною кількістю чинників, зокрема емоційною врівноваженістю, толерантністю, емпатією, високою стресостійкістю; залежить від сформованих професійних якостей та набутого досвіду [71].

Як підкреслює О. Лозова, діяльність психолога є надзвичайно різноплановою і виявляється в наступних видах: дослідження загальних закономірностей психічного розвитку людини; вивчення її внутрішнього світу і поведінкових проявів; аналіз психологічних проблем і особливостей людини в життєвих ситуаціях; психологічне консультування з визначених

проблем; розробка та проведення тренінгів, семінарів, лекцій; профілактика і корекція небажаних проявів психіки людини; здійснення психологічного супроводу особистісного, життєвого і професійного самовизначення тощо [34]. Зазначений діапазон напрямків професійної діяльності висуває підвищенні вимоги до особистісних якостей психолога. Зокрема, сформованості необхідної системи як теоретичних так і практичних знань, розвинутої відповідних умінь – гностичних, перцептивних, комунікативних, організаційних і т.д., а також відповідних якостей, наприклад таких як, толерантність і т.д. Діяльність психолога передбачає вміння встановлювати контакти з іншими, терпляче ставитись до їх думок і почуттів, швидко орієнтуватись в різних комунікативних ситуаціях, здатність витримувати навантаження та тиск з боку іншого, що описується категоріями толерантності.

Професія психолога, пов'язана з інтенсивною міжособистісною взаємодією, в якій психолог стикається з проблемами інших людей, занурюється в їх внутрішній світ. А. Мелоян в даному контексті зазначає, що діяльність психолога характеризується підвищеною психоемоційною напруженістю, оскільки інтервенція у світ іншого може зустрітись із бар'єрами, які ускладнюють взаєморозуміння [40]. У зв'язку з цим, психолог повинен застосувати свій професійний потенціал, в якому особливе місце належить толерантності, через яку, він знаходить ключ до клієнта.

А. Молчанова зазначає, що практична діяльність психолога передбачає «Я – Ти» контакт, успішність якого забезпечується різними механізмами [42], толерантністю в тому числі. Толерантність, як професійно важлива якість психолога, забезпечує встановлення контакту з клієнтом, що має великого значення для результативності консультативно – корекційної діяльності; виражається як здатність терпляче ставитись до його проблем; без заперечень і протидії сприймати його думки і почуття.

Толерантність в діяльності психолога – необхідна умова ефективності професійної самореалізації, адаптованості до вимог і умов професійного середовища. Вона виявляє провідну роль у можливості зануритись у світ іншого, налаштувати його на співпрацю. Толерантність психолога є тим маркером, який сприймається клієнтом як те, що психолог не ворог, а навпаки може допомогти у вирішенні питань. На думку К. Роджерса, толерантність є необхідною умовою консультативного процесу і являє собою один із механізмів зняття невротичного напруження у клієнта [84].

В. Пічурін та ін., зазначають, що професійна толерантність психолога визначається як здатність опиратися професійному стресу і долати професійну тривожність [32; 49]. Толерантність дозволяє протидіяти складній емоційній ситуації, зберігати рівновагу в умовах професійних викликів, та досягати мети. У зв'язку з цим, толерантність психолога слід розглядати як необхідну складову ефективності професійної самореалізації, умову, що визначає успішність психолога як спеціаліста. Толерантність психолога, як інтегративна, професійно необхідна властивість, ґрунтується на визнанні прав і свобод клієнта незалежно від симпатії чи антипатії до нього, проявляється в повазі та врахуванні цінностей і життєвих смислів, значущих для нього.

Толерантність виражає самодостатність особистості психолога, його зрілість та професійну компетентність. Психолог, що володіє якостями толерантності є відкритим і гнучким у спілкуванні, визнає право на існування іншої точки зору, діє на основі морально-етичного співпереживання. Він поважає клієнта, ставиться до нього як до рівного, демонструє узгодження інтересів та прагне співпраці. На думку Г. Федоришин провідними механізмами толерантності психолога є витримка, самовладання, самоконтроль, що дають можливість знизити поріг чутливості до афективних реакцій клієнта [67]. Н. Шевченко зазначає про прийняття, як механізм толерантності, який дозволяє реалізувати функції

розуміння, емпатії та асертивності по відношенню до клієнта, відображає здатність зрозуміти та відчувати його емоційний стан. Дослідниця акцентує увагу на ролі децентрації як уміннях психолога прийняти позицію іншого [75].

В дослідженнях Н. Шевченко, Н. Чепелевої, Н. Пов'якель та ін.. зазначається, що показниками толерантного ставлення в роботі психолога виступають: досягнення професійної мети, адаптованість і комфортність перебування в професійному середовищі, висока працездатність і стресостійкість, задоволення потреб клієнта [71; 75]. Г. Федоришин наголошує на емпатії, нервово – психічній стійкості, комунікативній компетентності як основних її показників [67]. Ю. Тодорцева зазначає, що системний характер толерантності особистості відображається у її ціннісних орієнтаціях, соціальному (емоційному) мисленні та соціальних атитюдах [65].

Професійна толерантність психолога як інтегральна особистісна характеристика формується на всіх етапах професійної підготовки, починаючи з навчання у закладі вищої освіти. М. Москальов підкреслює, що під час навчання в освітньому закладі відбувається: «входження» людини в професію, засвоєння її правил, норм та цінностей; формування та усвідомлення себе як суб'єкта професії; оволодіння системою необхідних знань, вмінь та навичок тощо» [45, с. 34]. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема впливу освітнього середовища на розвиток особистості майбутнього фахівця, зокрема формування такої його якості як толерантність. Високий рівень толерантності сприятиме ефективній адаптації до умов навчання і подальшій реалізації себе як фахівця в майбутній професійній діяльності.

Формування толерантності особистості майбутнього психолога займає важливе місце в системі підготовки висококваліфікованих та конкурентоспроможних кадрів в галузі психології. Одним з важливих питань у формуванні толерантності майбутнього психолога є організація

психолого – педагогічного супроводу в процесі освітньої діяльності [49]. Окреслене коло задач передбачає виділення конкретних умов, за допомогою яких опосередковано актуалізуються і розвиваються толерантні якості майбутнього фахівця. В якості таких умов А. Скок [57] виділяє організацію соціально-психологічного навчання із використанням таких методів впливу як: соціально - психологічний тренінг, застосування практичних завдань та ігор, включене спостереження, емпатійне слухання, які сприятимуть формуванню толерантної обізнаності, емоційної стійкості, морально – ціннісних установок, співчуття та гуманістично орієнтованого ставлення до іншого. Зміст організації психолого – педагогічного супроводу майбутніх психологів в процесі освітньої діяльності повинен будуватися на комплексній основі, виходячи з просвітницьких, діагностичних, психокорекційних задач [69; 76]. Просвітницькі задачі: інформованість студентської аудиторії про толерантність та інтолерантність; форми їхнього прояву в міжособистісній взаємодії; розширення соціального кругозору, формування навичок асертивного спілкування і т.д. Діагностичні задачі: визначення загального рівня толерантності окремих груп та учасників освітнього процесу. Психокорекційні: використання методів психологічного впливу з метою формування толерантних якостей; розрядка негативних почуттів, пов'язаних із досвідом переживання дискримінації; формування позитивної самоідентичності для рівноправного та змістовного діалогу з оточенням; залучення особистості до цивілізованих процесів, які спираються на знання загальнолюдських цінностей; усвідомлення власної ролі в трансляції та закріпленні стереотипів толерантної поведінки.

Розвиток толерантності у майбутніх психологів передбачає створення сприятливого освітнього середовища та доброзичливих стосунків між усіма суб'єктами. Виступаючи соціокультурним чинником розвитку морально – етичних якостей, освітнє середовище створює умови

для трансляції професійної культури і виступає моделлю формування толерантних якостей.

Висновки до розділу I

Теоретичний аналіз проблеми толерантності у сучасній психології засвідчує складність та багатоаспектність її дослідження. В просторі сучасного психологічного знання толерантність тлумачать: як стійку індивідуальну властивість, що виражає терпляче ставлення до іншого; умову адаптації та конструктивної взаємодії; соціальний атитюд; внутрішній ресурс; механізм самоконтролю і т. д. Толерантність вирізняється структурними властивостями, де провідними елементами виступають когнітивний, афективний, аксіологічний та поведінковий компоненти; ієрархічно – динамічною специфікою та варіативними характеристиками.

Толерантність виступає необхідною якістю для вирішення професійних завдань особливо в системі «людина – людина», зокрема для психологів. Толерантність психолога можна визначити як інтегративну, професійно необхідну властивість особистості, що ґрунтується на визнанні прав і свобод клієнта незалежно від симпатії чи антипатії до нього; проявляється в повазі та врахуванні цінностей і життєвих смислів, значущих для нього.

В структурі професійної діяльності психолога толерантність сприяє розвитку професійних компетентностей, актуалізації гуманістичних диспозицій та емпатійної установки, емоційного зараження та ідентифікації, розвитку стресостійкості, особистісної та моральної рефлексії, афективної та когнітивної децентрації, що забезпечує успішність її виконання. Професійна толерантність психолога як інтегральна особистісна характеристика формується на всіх етапах професійної підготовки, починаючи з навчання у закладі вищої освіти. У зв'язку з цим

особливої актуальності набуває проблема впливу освітнього середовища на розвиток толерантності майбутнього фахівця, що передбачає відповідну організацію психолого – педагогічного супроводу із використанням різних методів психологічного впливу, які сприятимуть формуванню толерантної обізнаності, емоційної стійкості, морально – ціннісних установок, професійно необхідних компетенцій, які дозволять вирішувати задачі професійної діяльності в майбутньому.

РОЗДІЛ II.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

2.1. Організація діагностичного дослідження проблеми розвитку толерантності здобувачів освіти психологічного профілю

Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку толерантності майбутніх психологів проводилось у декілька взаємопов'язаних етапів. На початковій фазі дослідження була визначена мета, що полягала у проведенні порівняльного аналізу результатів вивчення психологічних аспектів толерантності серед майбутніх психологів на різних стадіях їх освітньої діяльності в рамках навчання у закладі освіти. Окремим завданням було виявити особливості кореляційних зв'язків у структурі толерантності та визначити її факторний склад, що допомогло встановити критерії для розвитку толерантності у майбутніх психологів, які увійшли в структуру розробленої корекційно-розвивальної програми.

Дослідження передбачало поетапну роботу: 1) вивчення психологічних характеристик, що формують структуру толерантності у студентів майбутніх психологів, що навчаються на різних курсах; 2) аналіз специфіки та динаміки внутрішніх структурних зв'язків толерантності у майбутніх психологів; 3) встановлення універсальних критеріїв та показників рівня розвитку толерантності, класифікація студентських груп залежно від загального рівня толерантності та вивчення її еволюції протягом навчання у вищому навчальному закладі.

Вибірка дослідження була сформована зі студентів Криворізького державного педагогічного університету, що навчаються на психолого-педагогічному факультеті і готуються отримати спеціалізацію

«практичний психолог». У дослідженні були задіяні студенти 1-го курсу (N = 20) і студенти 4 курсу (N = 22). Загальну вибірку дослідження склали 42 здобувачі освіти (майбутніх психологів).

У якості базових методик діагностичного дослідження були обрані наступні: 1) Тест комунікативної толерантності В. Бойка; 2) Тест «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера (модифікація Є. Бажина, Є. Голинкіна, А. Еткінда); 3) Методика «Діагностика рівнів емпатійних здібностей» В. Бойка; 4) Тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокича; 5) Методика діагностика рівня розвитку рефлексивності А. Карпова.

Тест комунікативної толерантності В. Бойко, призначений для вимірювання здатності індивіда толерантно ставитися до відмінностей в думках, почуттях, переконаннях і поведінці інших людей під час комунікації. Він дозволяє оцінити, наскільки добре індивід здатен приймати і розуміти позиції інших людей без передчасної критики або відхилення. За допомогою тесту ми ідентифікували конкретні аспекти толерантності у студентів майбутніх психологів, такі як готовність до сприйняття нової інформації, вміння вести діалог, відкритість до інших культур та соціальних груп, що є важливими в контексті міжособистісної та міжкультурної комунікації [4].

Тест Дж. Роттера було використано з метою вивчення локусу контролю студентів, тобто їх переконань щодо того, наскільки вони вважають події свого життя залежними від власних дій (інтернальний локус) або зовнішніх обставин (екстернальний локус). В свою чергу, методика «Діагностика рівнів емпатійних здібностей» В. Бойка призначена для оцінювання емпатії як здатності індивіда відчувати, розуміти та поділяти почуття інших людей, а також прогнозувати та адекватно реагувати на емоційні стани оточуючих. Цей тест допоміг нам виявити рівень емпатійного реагування студентів майбутніх психологів, від інтуїтивного співпереживання до здатності розуміти та аналізувати емоції інших [70].

Тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокича був використаний з метою аналізу ієрархії цінностей особистості студентів майбутніх психологів. Цей інструмент дозволяє дослідити широкий спектр цінностей, від особистісних (наприклад, самореалізація, відповідальність, внутрішня гармонія) до соціальних (таких як соціальна справедливість, безпека, дружба), тим самим виявляючи, як ці цінності впливають на вибір, поведінку та відносини людини.

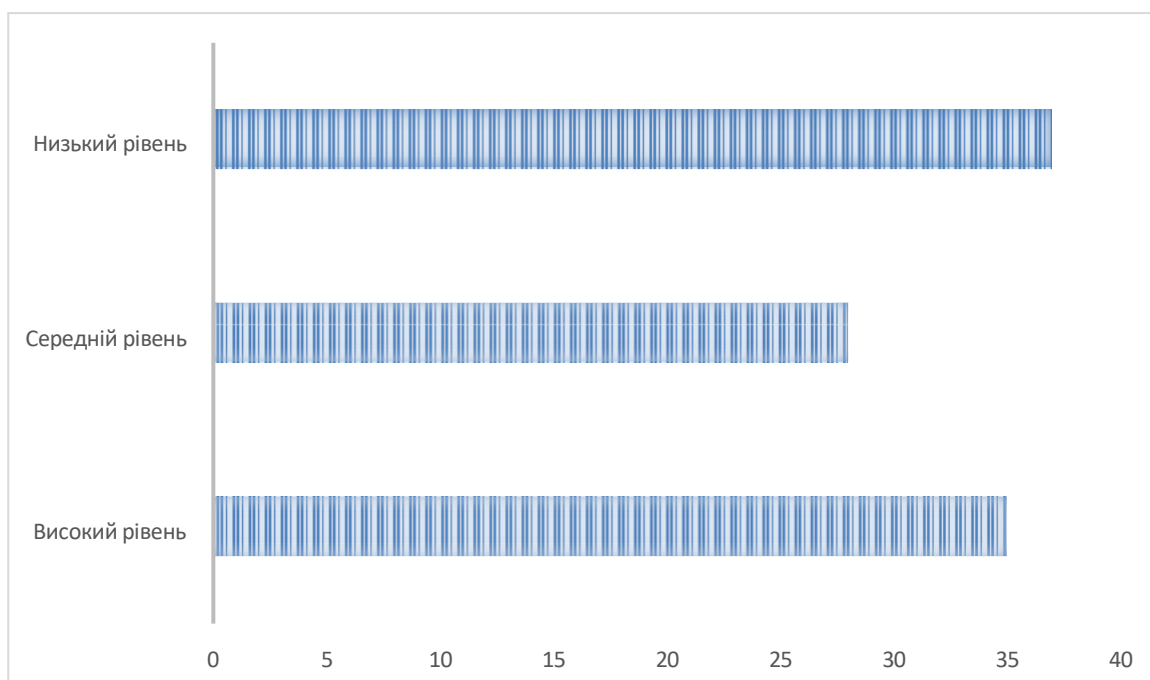
Методика А. Карпова дала можливість визначити види рефлексії, які переважають у здобувачів освіти психологічного профілю (ситуативна, ретроспективна, перспективна). Ситуативна рефлексія описує здатність людини аналізувати та оцінювати власні дії в контексті поточної ситуації, що є важливим для адаптивної поведінки та ефективного самоконтролю. Ретроспективна рефлексія дозволяє аналізувати минулі події, діяльність, вчинки, що сприяє самопізнанню, виявленню помилок та їх корекції у майбутньому. Перспективна рефлексія забезпечує планування майбутньої діяльності, прогнозування результатів, що важливо для особистісного росту та досягнення цілей [4].

Результати емпіричного дослідження проведеного зі здобувачами освіти другого та четвертого року навчання показали, що існують певні відмінності у сформованості рівнів їх толерантності, а показники цих рівнів на загальній вибірці студентів виявили певні негативні тенденції у цьому процесі.

На першому етапі роботи зі статистичними даними ми проаналізували отримані результати за тестом комунікативної толерантності В. Бойка (рис. 2.1.1.).

Аналіз отриманих статистичних даних показав, що майже третина студентів майбутніх психологів (35 %) має високий рівень комунікативної толерантності. Ці дані можна класифікувати як позитивні, оскільки висока толерантність є максимально важливою для розвитку психологічної практики, де потрібно ефективно спілкуватися з клієнтами різного

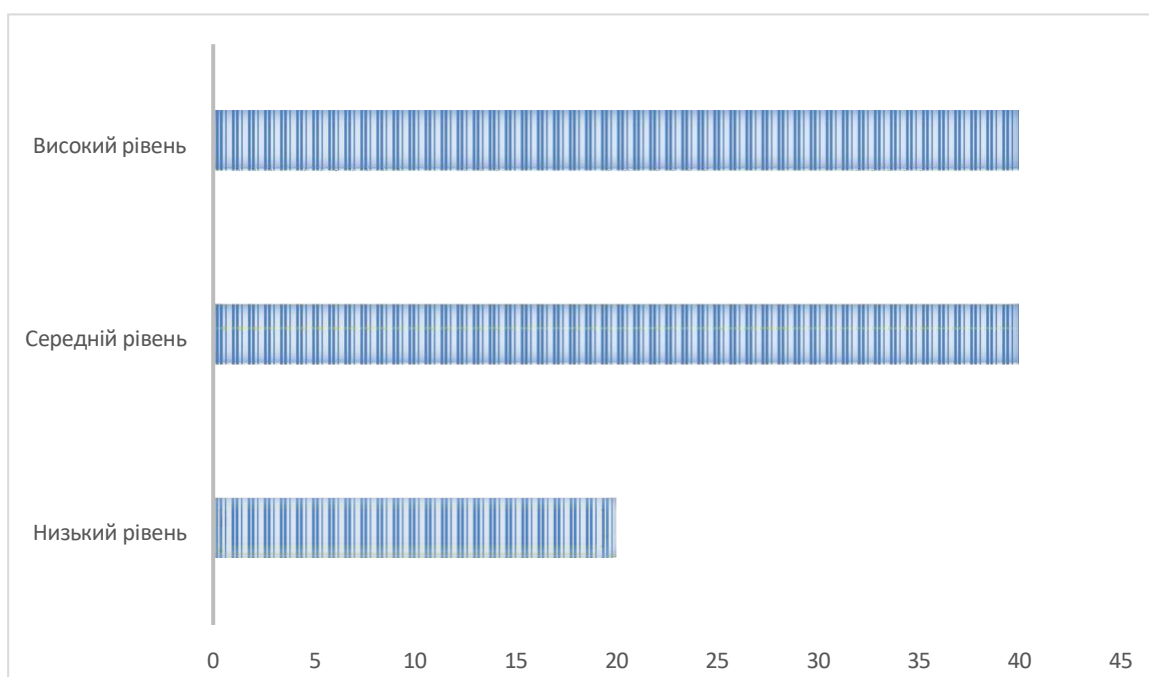
емоційного фону та настрою. У свою чергу, деяке занепокоєння викликає той факт, що більше третини студентів (37 %) мають низький рівень комунікативної толерантності. Це вказує на потенційну проблему, оскільки майбутні психологи з низькою толерантністю можуть мати труднощі у встановленні ефективного спілкування з клієнтами або колегами, що може негативно вплинути на їх професійну діяльність (рис. 2.1.1)

Рис. 2.1.1. Статистичні дані по загальній вибірці здобувачів освіти (майбутніх психологів) за методикою В. Бойка

Подальший аналіз рівнів комунікативної толерантності між студентами другого та четвертого курсів, показав, що низький рівень толерантності у студентів четвертого курсу на 10 % нижчий порівняно зі студентами другого курсу. Ці дані можуть свідчити про ефективність освітнього процесу у формуванні та розвитку комунікативних навичок та толерантності серед майбутніх психологів.

Другою діагностичною методикою був тест «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера, який мав на меті визначити загальний рівень ставлення здобувачів освіти психологічного профілю до проблем і задач, які виникають у процесі життя та професійної діяльності (рис. 2.1.2.).

Рис. 2.1.2. Статистичні дані по загальній вибірці здобувачів освіти (майбутніх психологів) за методикою Дж. Роттера

Аналіз розподілу даних за рівнями інтернальності у студентів майбутніх психологів показав, що 80% здобувачів освіти мають середній та високий рівень інтернальності. Це вказує на те, що більшість студентів майбутніх психологів відчуває певний ступінь контролю над подіями у своєму житті та вважає, що їхні дії мають значний вплив на результати цих подій. Зв'язок з толерантністю можна розглядати тут через призму емоційної стабільності та самоконтролю. Люди з високим рівнем інтернальності, як правило, більш емоційно стабільні та впевнені в собі, що може сприяти розвитку вищого рівня толерантності до різноманітності та відмінностей у думках та поведінці інших людей.

При цьому, у 20 % студентів було відмічено низький рівень інтернальності, що може вказувати на потенційні області для психологічного втручання або розвитку, особливо щодо підвищення відчуття суб'єктивного контролю, що потенційно може підвищити рівень толерантності.

Для визначення рівня ціннісних орієнтацій студентів майбутніх психологів була задіяна методика М. Рокича (рис. 2.1.3.)

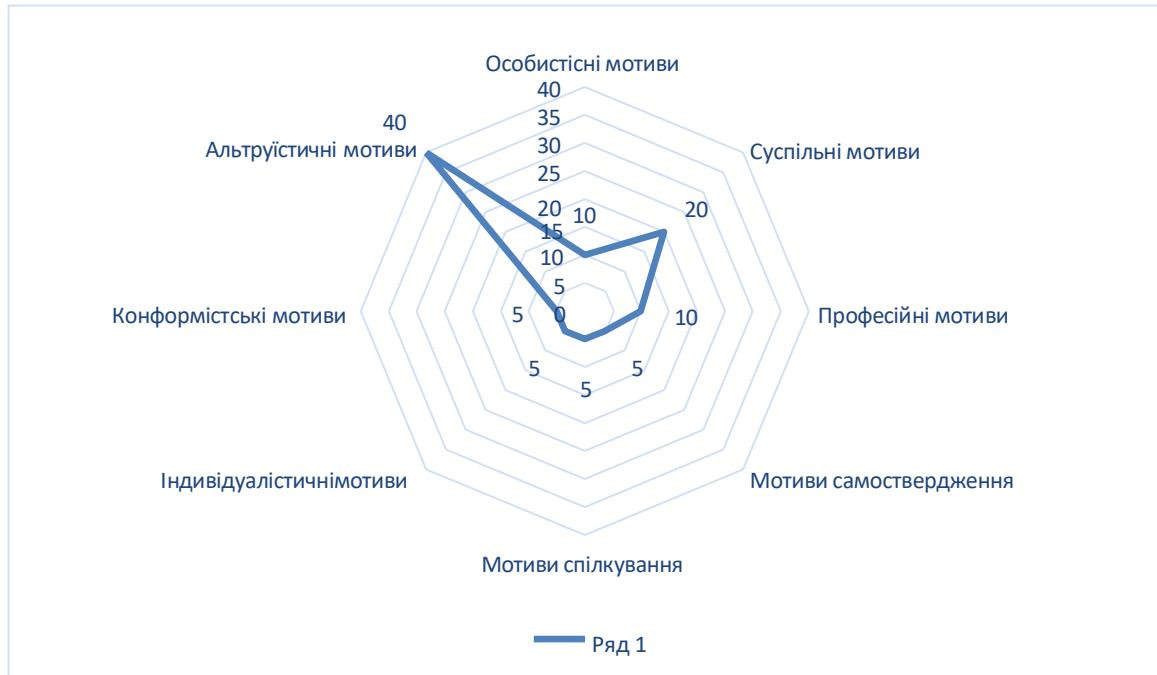

Рис. 2.1.3. Статистичні дані по загальній вибірці здобувачів освіти (майбутніх психологів) за методикою М. Рокича

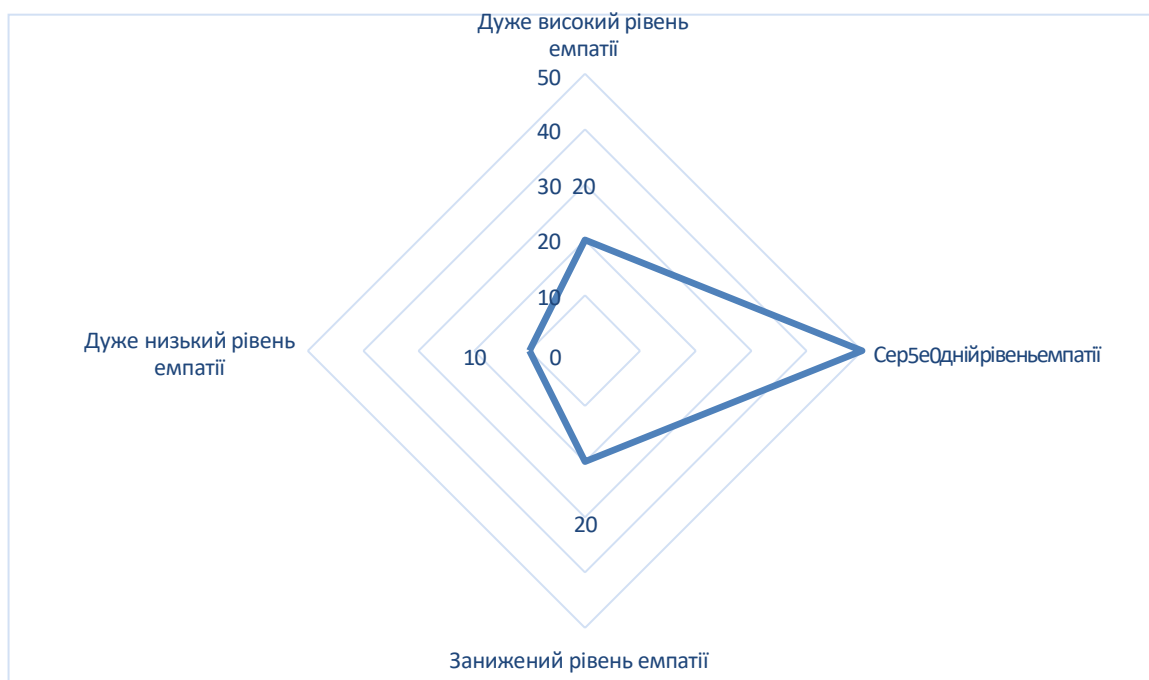
Аналіз отриманих статистичних даних за методикою М. Рокича показав суттєве домінування серед здобувачів освіти психологічного профілю альтруїстичних мотивів (40 %). Це вказує на високий рівень орієнтації студентів на допомогу іншим, що є важливим для професії психолога. Альтруїзм може сприяти високій мотивації до роботи з клієнтами та забезпеченню ефективної підтримки.

Значне місце у структурі мотивів задіяних у дослідженні респондентів займають і суспільні мотиви (20 %), що підкреслює інтерес студентів до внеску у суспільство в широкому сенсі. Це свідчить про високу соціальну відповідальність і бажання змінювати суспільство на краще. Особистісні та професійні мотиви (по 10 %) показують, що студенти майбутні психологи прагнуть до саморозвитку та професійного зростання, хоча ці аспекти не є домінуючими у їх ціннісних орієнтаціях.

Мотиви самоствердження, спілкування, індивідуалістичні та конформістські мотиви (по 5 %) мають меншу пріоритетність. Це може свідчити про більш збалансований підхід студентів до власної ідентичності та взаємодії з оточенням, де вони не відчують потреби в сильному самостверженні чи конформізмі.

У цілому, отримані результати свідчать про сильну альтруїстичну орієнтацію серед студентів майбутніх психологів, що відповідає ключовим вимогам до професії, де важливо бути спрямованим на допомогу іншим та мати високу емпатію. Водночас, існує збалансований інтерес до особистісного розвитку та професійного зростання, що є важливим для ефективної психологічної практики. При цьому, низький відсоток мотивів, пов'язаних з самоствердженням і спілкуванням, може вказувати на те, що студенти бачать свою професійну діяльність більше як служіння іншим, ніж як засіб досягнення особистісних цілей.

Для реалізації поставлених у емпіричному дослідженні завдань максимально важливим був аналіз даних отриманих за методикою діагностики рівнів емпатійних здібностей В. Бойка (рис. 2.1.4.).

Рис. 2.1.4. Статистичні дані по загальній вибірці здобувачів освіти (майбутніх психологів) за методикою В. Бойка

Дуже високий рівень емпатії (20 %) показує, що п'ята частина студентів має особливо розвинені здібності до емпатії. Це вказує на високу здатність цих студентів відчувати та розуміти емоції інших людей, що однозначно є важливою якістю для психолога. Середній рівень емпатії (50 %) становить основну частину вибірки. Це свідчить про те, що більшість студентів майбутніх психологів має загальну здатність співчувати та відчувати емоції інших, але їхні емпатійні здібності можуть потребувати подальшого розвитку для досягнення більш високого рівня професійної компетентності.

Занижений рівень емпатії (20 %) і дуже низький рівень емпатії (10 %) разом складають 30 % вибірки. Це відносно велика частина студентів, які мають низькі емпатійні здібності, що може стати викликом для їх майбутньої професійної діяльності як психологів, адже емпатія є ключовою здібністю для психолога, оскільки дозволяє краще розуміти клієнтів, ефективніше спілкуватися з ними та будувати терапевтичні відносини.

На останньому етапі діагностичного дослідження ми аналізували статистичні дані за методикою діагностики рівня розвитку рефлексивності А. Карпова (рис. 2.1.5.).

Рис. 2.1.5. Статистичні дані по загальній вибірці здобувачів освіти (майбутніх психологів) за методикою А. Карпова

Аналіз даних показав, що найвищий відсоток (45 %) у студентів майбутніх психологів припадає на перспективну рефлексію, що свідчить про їх значну орієнтованість на майбутнє, здатність планувати та аналізувати свої подальші дії та поведінку. Це однозначно позитивна характеристика для майбутніх психологів, оскільки дозволяє їм ефективно планувати своє професійне зростання та розвиток.

Ретроспективна рефлексія складає 35 % і також є досить високим показником, вказуючи на те, що багато студентів здатні аналізувати свої минулі дії та поведінку, такі студенти вчаться на власних помилках, що також є важливим для психологічної практики.

Ситуативна рефлексія має найнижчий відсоток (20 %), що може вказувати на менш розвинену здатність студентів до безпосереднього самоконтролю та аналізу в актуальний момент. Розвиток цього виду рефлексії також важливий, оскільки допомагає в адаптації до змінних обставин та ефективного вирішенню проблем на етапі «тут і зараз».

Для виявлення зв'язків між змінними, які було визначено у ході діагностичного дослідження нами було проведено кореляційний аналіз Пірсона. Підрахунок рівня значимості кореляційних зв'язків було зроблено через програму SPSS Statistic 22:00:2. Основною метою кореляційного аналізу є виявлення та вимірювання ступеня зв'язку між двома або більше кількісними змінними. Це дозволяє зрозуміти, чи змінюється одна змінна відповідно до змін іншої. Коли між змінними існує кореляція, можна використовувати значення однієї змінної для прогнозування значень іншої. При цьому, знання про кореляції може допомогти у формуванні стратегій вирішення проблем або покращення процесів.

Аналіз даних кореляційного аналізу вивчення толерантності студентів майбутніх психологів, виявив показові для нашого дослідження зв'язки між різними аспектами психоемоційного стану респондентів (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Результати кореляційного аналізу Пірсона

		ВРком.толер.	СР інтернальності	ДВ рівень емпатії	Перспект.реф лексія	ВР інтернальності
ВРком.толер	Кореляція Пірсона Знач.	1	,782** ,002	,726** ,002	,402* ,001	,304 ,002
СР інтернально сті	Кореляція Пірсона Знач.	,784** ,002	1	,350 ,069	-,027 ,815	-,102 ,001
ДВ рівень емпатії	Кореляція Пірсона Знач.	,726** ,002	,350 ,069	1	-,182 ,249	-,384 ,069
Перспект. рефлексія	Кореляція Пірсона Знач.	,402* ,001	-,027 ,815	-,182 ,249	1	,562** ,002
ВР інтернально сті	Кореляція Пірсона Знач.	,504** ,001	-,102 ,001	-,384 ,069	,562** ,002	1

Зафіксовано високий кореляційний зв'язок між шкалою «високий рівень комунікативної толерантності» (методика В. Бойка) та двома іншими шкалами: 1) «середній рівень інтернальності» (методика Дж. Роттера) $r = 0,784$; 2) «дуже високий рівень емпатії» (методика В. Бойка «Діагностика рівнів емпатійних здібностей») $r = 0,726$. Інтернальність в контексті методики Дж. Роттера відноситься до віри людини в те, що події в її житті визначаються власними діями, а не зовнішніми обставинами. Висока кореляція тут може вказувати на те, що студенти-психологи, які вірять у свій вплив на події (середній рівень інтернальності), мають схильність до вищого рівня комунікативної толерантності. Це може свідчити про те, що такі студенти краще адаптуються до різних комунікативних ситуацій, виявляючи гнучкість та відкритість у спілкуванні.

Кореляційні зв'язки між комунікативною толерантністю і емпатію також виглядає логічно, адже емпатія є ключовою здатністю для психолога, оскільки вона дозволяє розуміти та відчувати емоційний стан іншої людини. Висока кореляція між комунікативною толерантністю та емпатією свідчить про те, що студенти, які можуть ефективно спілкуватися та бути толерантними до різноманітності думок та поведінки, також мають високий рівень здатності співпереживати. Це підкреслює важливість емпатії як компоненту ефективної комунікації та розуміння інших.

Помірний кореляційний зв'язок відмічено між шкалою «перспективна рефлексія» (методика А. Карпова) і «високий рівень інтернальності» (методика Дж. Роттера) $r = 0,562$. Зазначений кореляційний зв'язок може вказувати на те, що студенти з високим рівнем інтернальності, які вірять у власний контроль над своїм життям і результатами дій, схильні більше замислюватися над майбутніми подіями та планувати свої дії. Це може бути через те, що вони сприймають майбутнє як результат своїх власних рішень і зусиль. При цьому такі студенти можуть вважати, що вони можуть ефективно впливати на своє майбутнє через вдумливе планування та рефлексію. Таким чином, здатність до перспективної рефлексії може слугувати інструментом для реалізації цього контролю.

Кореляційний зв'язок помірного значення було зафіксовано і між шкалою методики В. Бойка «високий рівень комунікативної толерантності» і шкалою методики А. Карпова «перспективна рефлексія» $r = 0,402$. Це означає, що особи з високим рівнем комунікативної толерантності, тобто ті, хто здатний ефективно спілкуватися та бути толерантним до різноманітності думок та поведінки, мають тенденцію також проявляти перспективну рефлексію, яка включає здатність аналізувати майбутні події та планувати свої дії з урахуванням передбачуваних наслідків. Цей зв'язок підкреслює, що вміння глибоко

роздумувати про майбутнє та бути відкритим у спілкуванні можуть бути пов'язані та взаємно підсилюватися.

Отже, результати констатувального експерименту по визначенню рівня сформованості толерантності у студентів майбутніх психологів показали, що у цілому респонденти мають середні показники по проведеним методикам, але є й низькі параметри, які викликають певне занепокоєння і потребують розробки корекційно-розвивальної програми. При цьому, детальний аналіз по вибіркам першого і четвертого курсу показав наявність динаміки зростання рівня толерантності у студентів четвертого курсу порівняно з їхніми молодшими колегами. Цей факт можна пояснити кількома ключовими факторами: а) глибше розуміння психологічних теорій та концепцій, отримане протягом чотирьох років навчання, що сприяє формуванню більш гнучкого і відкритого світогляду; б) практичний досвід, набутий під час навчальних проєктів та стажувань, розвиває навички ефективної комунікації та емпатії, що є важливими компонентами толерантної поведінки.

Аналіз показав, що студенти четвертого курсу мають вищий рівень самосвідомості та краще розуміють власні переконання та цінності, що дозволяє їм бути більш відкритими до ідей та поглядів інших. Водночас, вони здатні критично аналізувати інформацію та враховувати різні перспективи, що також сприяє збільшенню толерантності.

Таким чином, результати дослідження показують, що професійна підготовка та особистісний розвиток майбутніх психологів відіграють ключову роль у формуванні толерантності. Ця позиція має важливе значення для розробки навчальних програм та методик, спрямованих на розвиток толерантності та інших соціально важливих якостей у майбутніх фахівців у галузі психології.

2.2. Корекційно-розвивальна програма розвитку толерантності студентів майбутніх психологів

Метою корекційно-розвивальної програми є формування та розвиток високого рівня толерантності у студентів майбутніх психологів для підготовки компетентних фахівців, здатних ефективно працювати в умовах соціокультурної різноманітності. Основними завданнями програми є наступні: 1) надання студентам теоретичних знань про основи толерантності, її значення в сучасному світі, а також вивчення культурної різноманітності та її впливу на міжособистісні відносини; 2) стимулювати розвиток емпатії, який дозволяє глибше розуміти та відчувати емоційний стан інших людей, сприяючи тим самим побудові толерантних відносин; 3) формування навичок ефективної комунікації та ведення діалогу, включаючи вміння слухати, розуміти різні точки зору та знаходити спільну мову; 4) розвиток критичного мислення, спрямованого на ідентифікацію та аналіз стереотипів та упереджень; 5) розвиток професійної ідентичності студентів майбутніх психологів

У цілому, розроблена нами програма має на меті допомогти майбутнім психологам за час навчання в університеті виробити стійкі психологічні механізми та навички, необхідні для побудови гармонійних відносин у своїй майбутній професійній діяльності. Програма розрахована на 10 тренінгових занять, що проводяться раз на тиждень, протягом трьох місяців.

Заняття № 1 «Толерантність: зміст, особливості, шляхи розвитку»

Мета: ознайомлення з основними принципами толерантності та її значенням в сучасному суспільстві.

Очікувані результати: учасники зможуть визначати сутність толерантності, усвідомлювати її необхідність та важливість у міжособистісних відносинах та професійній діяльності.

Основні види діяльності: 1) Обговорення в групах різних визначень поняття «толерантність». 2) Аналіз випадків з життя на предмет толерантності/інтолерантності. 3) Рольові ігри на тему «Толерантність у повсякденному житті».

Заняття № 2 «Емпатія як основа толерантності»

Мета: розвиток емпатії та формування вміння встановлювати емоційний контакт з іншими людьми.

Очікувані результати: учасники навчаться краще розуміти свої емоції та емоції інших людей, що сприятиме формуванню толерантного ставлення до оточуючих.

Основні види діяльності: 1) Вправи на відтворення емоцій. 2) Обмін досвідом по темі емоційних переживань. Рольові ігри з перевтіленням в іншу особу і аналізом її поведінки.

Заняття № 3 «Мистецтво діалогу»

Мета: вивчення та практика конструктивного діалогу та ефективної комунікації.

Очікувані результати: учасники зможуть краще розуміти інших, ефективно висловлювати свої думки та знаходити спільну мову.

Основні види діяльності: 1) Робота по формуванню навичок активного слухання. 2) Вправи на ведення діалогу з використанням невербальних сигналів. 3) Рольові ігри на управління конфліктами.

Заняття № 4 «Перемагаємо стереотипи»

Мета: розвиток критичного мислення у форматі ідентифікації життєвих стереотипів та упереджень.

Очікувані результати: учасники навчаться виявляти та аналізувати стереотипи ідентифікуючи їх потенційний вплив на систему міжособистісних відносин.

Основні види діяльності: 1) Вправи на виявлення власних стереотипів. 2) Групові дискусії про вплив стереотипів на суспільство. 3) Розробка стратегій подолання стереотипного мислення.

Заняття № 5. «Культурна різноманітність»

Мета: підвищення обізнаності студентів про явище культурної різноманітності та способи взаємодії з представниками різних культур.

Очікувані результати: учасники зможуть краще розуміти культурні відмінності та ефективно адаптуватися в мультикультурному середовищі.

Основні види діяльності: 1) Тематичні презентації. 2) Вправи на розуміння культурних контекстів. 3) Рольові ігри з імітацією життєвих ситуацій толерантного та не толерантного ставлення.

Заняття № 6 «Етика професійної комунікації»

Мета: освоєння етичних норм професійної комунікації у психології.

Очікувані результати: учасники зможуть підтримувати високі стандарти етичної комунікації в професійній діяльності.

Основні види діяльності: 1) Аналіз етичних дилемм. 2) Розробка кодексу етичної поведінки. 3) Рольові ігри на етичне вирішення конфліктів.

Заняття № 7 «Управління емоціями»

Мета: оволодіння методами ефективного управління емоціями в роботі психолога.

Очікувані результати: учасники розвинуть навички саморегуляції та емоційної стійкості.

Основні види діяльності: 1) Техніки дихання та релаксації. 2) Вправи на розпізнавання та управління власними емоціями. 3) Розробка емоційного щоденника.

Заняття № 8 «Конфліктологія і толерантність»

Мета: формування навичок вирішення конфліктів з використанням принципів толерантності.

Очікувані результати: учасники навчаться розрізняти типи конфліктів та ефективно їх вирішувати, виходячи з позиції толерантності.

Основні види діяльності: 1) Аналіз конфліктних ситуацій. 2) Робота з техніками медіації та переговорів. 3) Рольові ігри на вирішення конфліктів.

Заняття № 9 «Самопізнання і саморозвиток»

Мета: сприяння самопізнанню та особистісному розвитку як складовій професійної компетентності психолога.

Очікувані результати: учасники зможуть краще розуміти себе, свої цінності та мотивацію, що підвищить їх професійну ефективність.

Основні види діяльності: 1) Вправи на самоаналіз та саморефлексію. 2) Техніки самомотивації. 3) Створення особистого плану саморозвитку.

Заняття № 10 «Лідерство та командна робота»

Мета: розвиток лідерських якостей та навичок ефективної командної взаємодії.

Очікувані результати: учасники зможуть краще взаємодіяти в команді, виявляти та розвивати лідерські якості в собі та інших.

Основні види діяльності: 1) Визначення ролей в команді; 2) Вправи на будівництво довіри та взаємопідтримки; 3) Рольові ігри на лідерство та командну роботу.

Отже, розроблена корекційно-розвивальна програма спрямована на підготовку студентів-психологів до роботи в умовах культурної різноманітності, акцентуючи увагу на важливості толерантності, емпатії та вмінні ефективно спілкуватися. Вона охоплює широкий спектр аспектів, включаючи глибоке розуміння толерантності, критичне мислення для аналізу стереотипів, та методи побудови професійної ідентичності. Протягом трьох місяців, заняття, які проводяться щотижня, допомагають майбутнім фахівцям розвинути необхідні навички для адаптації та ефективної взаємодії у мультикультурному середовищі, сприяючи їхньому особистісному та академічному зростанню. Таким чином, програма готує випускників до високопрофесійної діяльності, підкреслюючи значення взаємоповаги та глибокого розуміння в роботі з людьми різного культурного та соціального походження.

Висновки до розділу II

Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку толерантності майбутніх психологів дозволило виявити ключові аспекти, які впливають на формування толерантності та професійні навички студентів. Результати аналізу статистичних даних показали, що майже третина студентів має високий рівень комунікативної толерантності (35 %), але в той же час є значний відсоток респондентів (37 %), які показали низькі параметри по цьому критерію. Показовим для нашого дослідження було виявлення значимого кореляційного зв'язку між високим рівнем комунікативної толерантності та середнім рівнем інтернальності ($r = 0,784$) та високим рівнем емпатії ($r = 0,726$), що підкреслює взаємозв'язок між вірою в особистісний вплив на події та загальною здатністю до емпатії у формуванні толерантної поведінки студентів майбутніх-психологів.

При цьому, емпіричне дослідження дозволило зафіксувати високий рівень альтруїстичних мотивів серед студентів (40 %), що свідчить про їхню орієнтацію на допомогу іншим і соціальну відповідальність. Це доповнюється значним відсотком студентів із середнім рівнем інтернальності (80 %), які вважають, що власні дії мають значний вплив на життєві події. Характерним є те, що більше третини респондентів мають високий рівень перспективної рефлексії (45%), що вказує на те, що студенти, які відчують контроль над своїм життям, схильні більше замислюватися над майбутнім та планувати свої дії. У майбутніх психологів, високий рівень інтернальності, який вказує на переконання індивідів у тому, що вони мають контроль над подіями свого життя через власні дії, корелює з розвиненою перспективною рефлексією – здатністю планувати та аналізувати свої майбутні дії та їх наслідки. Ці якості, у свою чергу, сприяють формуванню високої толерантності, оскільки студенти, які активно рефлексують над своїми діями та майбутнім, та відчують впевненість у своїх силах, схильні до

відкритості, прийняття та розуміння різноманітності думок, переконань та поведінки інших.

Результати емпіричного дослідження показали актуальність розробки корекційно-розвивальної програми по формуванню толерантності серед студентів майбутніх психологів, що допоможе їм глибше розуміти себе та інших, що є необхідною компетенцією для психологів, які прагнуть ефективно допомагати своїм клієнтам. Розроблена корекційно-розвивальна програма для студентів-психологів, зосереджена на вихованні толерантності і включає в себе поглиблене вивчення концепції толерантності, розвиток емпатії, навичок ефективного спілкування, критичного аналізу стереотипів та формування професійної ідентичності.

Реалізація цієї програми має сприяти не лише академічному зростанню студентів, але й їхньому особистісному розвитку, готуючи їх до ефективної роботи в умовах, що вимагають високого рівня толерантності та розуміння різноманітностей інших. Впровадження цих навичок та знань забезпечує формування випускників, здатних до професійної діяльності в сучасному соціокультурному просторі, роблячи акцент на значенні толерантності, емпатії, та взаємоповазі в роботі з клієнтами.

Завдяки реалізації цієї програми, майбутні психологи набувають умінь, необхідних для успішної взаємодії в мультикультурному середовищі, а також формують стійкі психологічні механізми для побудови гармонійних відносин в професійній сфері. Програма, яка триває три місяці з заняттями раз на тиждень, охоплює такі ключові теми як основи толерантності, мистецтво діалогу, культурну різноманітність, етику професійної комунікації та лідерство.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити ряд висновків. В сучасній психології категорія толерантності має розгорнуту систему тлумачень. Її розглядають як стійку індивідуальну якість, що виражає терпляче ставлення до іншого, механізм стійкості та саморегуляції, внутрішній ресурс гуманістично – орієнтованої взаємодії та психологічну умову успішної соціальної адаптації. Як інтегративне утворення, толерантність характеризується структурною організацією (когнітивний, афективний, аксіологічний та поведінковий компоненти); динамічною специфікою та варіативними особливостями. Основними детермінантами толерантності виступають фізіологічні, індивідуально – психологічні та соціальні фактори.

Толерантність виступає професійно необхідною якістю в системі підготовки майбутнього психолога. Її можна визначити як системну властивість, що ґрунтується на морально - ціннісних засадах, визнанні прав і свобод іншого, проявляється в повазі та врахуванні цінностей і життєвих смислів, значущих для нього. В структурі професійної діяльності психолога толерантність сприяє розвитку професійних компетентностей, актуалізації гуманістичних установок та реалізації набутих умінь та навичок. Показниками сформованої толерантності психолога виступають показники розвитку емпатії, саморегуляції, позитивного ставлення до іншого, комунікативної компетентності і т.д. Професійна толерантність психолога формується на всіх етапах професійної підготовки, починаючи з навчання у закладі вищої освіти. У зв'язку з цим особливої значущості набуває проблема організації психолого – педагогічного супроводу здобувачів освіти у напрямку розвитку толерантних якостей. Зміст такої роботи повинен будуватися на комплексній основі, виходячи з просвітницьких, діагностичних, психокорекційних задач; включати систему найбільш дієвих психологічних методів впливу (тренінги, рольові

ігри, соціально - психологічне навчання і т.д), що забезпечить вирішення питань практичної підготовки висококваліфікованих спеціалістів в галузі психології.

Результати емпіричного дослідження висвітлюють аналіз психологічних особливостей розвитку толерантності серед студентів-психологів, що базується на комплексному підході, включаючи діагностику, аналіз результатів і розробку корекційно-розвивальної програми. Дослідження, проведене серед студентів Криворізького державного педагогічного університету, передбачало застосування ряду методик для оцінки комунікативної толерантності, рівня суб'єктивного контролю, емпатійних здібностей, ціннісних орієнтацій та рефлексивності серед студентів майбутніх психологів.

Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку толерантності майбутніх психологів виявило, що студенти четвертого курсу проявляють вищий рівень толерантності порівняно зі студентами першого курсу, що можна пояснити більш глибоким розумінням психологічних теорій, практичним досвідом, розвиненою самосвідомістю та здатністю до критичного мислення.

Результати показали, що існують суттєві відмінності у рівнях толерантності між студентами, її зв'язок із емпатією, локусом контролю, перспективною рефлексією та альтруїзмом, а також виявили потребу у розвитку толерантності через спеціальну корекційно-розвивальну програму. Ця програма, розроблена для підвищення рівня толерантності серед майбутніх психологів, включає тренінги на формування толерантності, емпатії, ефективної комунікації, критичного мислення та професійної ідентичності. Програма спрямована на підготовку висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно працювати в соціокультурно різноманітному середовищі, сприяючи їхньому особистісному та професійному розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонова Н. О. Психологічні основи розвитку готовності до професійної діяльності у майбутніх психологів: автореф. дис. док. психол. наук. Київ. 2012. 43 с
2. Аршава І. Ф., Носенко Е. Л. Суб'єктивне благополуччя і його індивідуально-психологічні та особистісні кореляти. *Вісник ДНУ: Серія : Педагогіка і психологія*. 2012. Вип. 18. Т. 20. № 9/1. С. 3–10.
3. Бабчук О. Г. Особливості толерантності осіб із різними типами емоційності : автореф. ... канд.. псих. наук. Одеса, 2012. 20 с.
4. Баклицька О. П. Психодіагностика. Психологічний практикум : навч. посібн. Львів : СПОЛОМ, 2015. 464 с.
5. Балл Г. О. Актуальні методологічні питання дослідження моралі і моральної поведінки. *Соціальна психологія*. 2007. Спец. випуск. С. 14 - 22.
6. Балл Г. О. Підготовка до професійної діяльності у контексті розвитку особистості. Підготовка учнів до професійного навчання і праці. Київ : Наукова думка, 2000. С. 7–21
7. Балл Г. О. Про співвідношення принциповості і толерантності. *Педагогіка толерантності*. 1997. № 1–2. С. 110 – 111.
8. Белякова С. М. Психологічні особливості професійного становлення студентів. *Молодий вчений*. 2016. № 5 (32). С. 539 – 542.
9. Бех І. Д. Вибрані наукові праці. Виховання особистості. Том 2. Чернівці : Букрек. 2015. 640 с.
10. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*. 2012. № 1–2. С. 9–12.
11. Бондар В. С. Особливості формування толерантності майбутніх психологів у вищих навчальних закладах : зб. наук. праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». 2015. № 11. С. 32-34.
12. Бочелюк В. Й. Психологія вступу до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 288 с.
13. Вдовіченко О. В., Кондратьєва І. П., Бала Л. В. Психологічні особливості толерантності майбутніх психологів. *Духовність*

особистості: методологія, теорія і практика. 2022. Вип. 1 (103) С. 64 – 77.

14. Власова О. І. *Педагогічна психологія* : навч. посібник. Київ : Либідь, 2005. 400 с.

15. Гордієнко І. О. Самоприйняття особистості як чинник толерантності : дис. ... канд. психол. наук. Одеса, 2021. 255 с.

16. Грива О. А. Соціально - педагогічні основи формування толерантності у дітей і молоді в умовах полі культурного середовища : монографія. Київ : ПАРАПАН, 2005. 228 с.

17. Губа Н., Гладких Ж. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи.* 2018. Вип. 32. С. 97-108.

18. Джура О. Д. Теоретико - методологічні проблеми дослідження процесу професійного самовизначення особистості. *Вища освіта України. Теоретичний і науково-методичний часопис.* Київ : Інститут вищої освіти АПН України, № 4. 2013. С. 5 –12.

19. Довгополова Я. В. Толерантність як ціннісна парадигма освіти в контексті євроінтеграції. Шляхи реалізації загальноєвропейських цінностей у системі освіти України: зб. наук. праць / за заг. ред Г. Є. Гребенюка. Харків : Стиль Іздат, 2005. с. 85 – 90.

20. Дружиніна І. Професійне становлення майбутніх психологів: теоретико-методологічний аналіз проблеми. *Український науковий журнал Освіта Регіону «Політологія, Психологія комунікації».* 2011. № 2. С. 425-430.

21. Дубовик О. М. Соціально - психологічний тренінг у становленні професійно орієнтованих особистісних якостей майбутнього спеціального психолога. *Особлива дитина: навчання і виховання.* 2016. № 3(79). С. 62 – 70.

22. Єрко А. І., Тимощук А. В. Особистісно - професійне становлення фахівців в умовах вищого навчального закладу. *Молодий вчений. Психолого-педагогічні студії.* 2017. № 12.1 (52.1). С. 64 – 67.

23. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація. *Соціальна*

психологія. 2008. № 5(31). С. 39 – 46.

24. Журавльова Л. П. Психологія емпатії. Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.

25. Залановська Л. І. Аналіз теоретико – методологічних підходів до проблеми толерантності як психологічного феномена. *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. № 2. С. 9 – 15.

26. Іванцова Н. Б. Генеза професійної спрямованості практичного психолога : навч.-метод. посібн. Київ : Видавничий Дім Слово, 2013. 344 с.

27. Кандиба М. О. Соціально – психологічний аналіз сутності поняття «міжособистісна толерантність» як професійно важливої якості психолога. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 21. С. 196 – 204.

28. Карпенко З. С. Аксіопсихологічні закономірності професійного становлення особистості в період навчання у ВНЗ. Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства : збірник тез між кафедрального круглого столу факультету психології ЛьвДУВС, 22 березня 2013 р. / упоряд. М. П. Козирєв. Львів : Ліга Прес, 2013. С. 69 – 71.

29. Клепікова О. В. Характерологічні особливості толерантності до невизначеності у системі психологічного благополуччя студентів – психологів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологія. 2021. № 3. С. 13 – 20.

30. Ключек Л. В. Емпатійність і толерантність як психологічні чинники справедливого ставлення педагога до учнів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер.: Психологія. 2018. Вип. 1. Том 2. С. 41 – 45.

31. Коваленко О. Г. Розвиток емпатії та атракції майбутнього педагога як умов професійного спілкування : автореф. дис. канд. псих. наук Київ, 2005. 21 с.

32. Когут О. Структурний аналіз психологічних складових стресостійкості патрульних поліцейських. [Правовий часопис Донбасу](#). 2019. № 2. С. 158 –164.

33. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ : ДП Інформ.-аналіт. Агенство, 2012. 200 с.
34. Компетентнісний підхід у професійній підготовці майбутніх психологів : монографія / під наук. ред. Лозової О. М. Вінниця : Віндрук, 2014. 184 с.
35. Крейн І. Концепція толерантності як універсальної категорії еволюції розуму: мета підхід. *Вісник Національної Академії наук України*. 2006. № 11. С. 22– 42.
36. Кремень В.Г. Толерантність як імператив: національна ідентичність в добу глобалізації. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського: зб. наук. праць / За ред. В. Д. Будака*. Вип. 1.32. Миколаїв : МНУ імені В.О.Сухомлинського, 2011. С. 6-9.
37. Лещенко М. Є. Толерантність як чинник формування успішної особистості. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2019. № 1 (13). С. 19 – 26.
38. Ляпунова В. А. Психологічні виміри толерантності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. Вип. 43 (96). С. 203 – 210.
39. Матієнко О. С. Толерантність : введення в проблему. Вінниця : ВДАУ, 2006. 40 с.
40. Мелоян А. Є. Особливості прояву стресостійкості у майбутніх психологів у конфліктній ситуації. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2007. Вип. 2. С. 97 – 106.
41. Милославська О. В., Черкашина К. І. Психологічні особливості толерантності студентів різного віку. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. 3 (34). С. 248 - 253.
42. Молчанова А. О. Толерантність як ціннісна основа професійної діяльності педагога : посібник. Київ : Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, 2013. 188 с.
43. Моран І. В. Поняття толерантності та основні підходи до її визначення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Психологія і педагогіка. 2014. Вип. 26. С. 89 – 92.

44. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник. 2-ге вид., випр. та доповн. Київ : Центр навчальної літератури, 2008. 688 с.
45. Москальов М. В. Специфіка експектацій фахівців при входженні в організацію. Організаційна та економічна психологія в Україні : сучасні проблеми та перспективи розвитку : мат-ли X міжнар. наук-практ. конференц. з організац. та екон. психол. Київ. 24 – 25 квітня 2014 р. Київ : Київ нац. торг.-екон. ун-т, 2014. С. 32 – 43.
46. Панок В.Г. Зміст підготовки практичного психолога. Основи практичної психології: підручник. Київ : Либідь, 1999. С. 236–242.
47. Пірен М.І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. URL : <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2015/06/08.pdf> (дата звернення 14.11.23).
48. Пісоцький В. П., Горянська А. М. Толерантність як чинник соціально - психологічної адаптації. *Теорія і практика сучасної психології*. 2017. №1. С. 64 - 68.
49. Пічурін В. В. Толерантність до невизначеності як складова психологічної готовності студентів до професійної діяльності і її формування в процесі фізичного виховання. *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова*. Серія : Психологія. 2015. Вип. 3 (57) 15. С. 260 - 264.
50. Питлюк - Смеречинська О. Д. Психологічні особливості професійного становлення майбутніх фахівців в інтегрованому освітньому середовищі. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. праць. 2013. № 10 (12). С. 6 – 14.
51. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи : підручник. Київ : Каравела, 2011. 360 с.
52. Психологія толерантності особистості (на матеріалі дослідження студентів): монографія / В. М. Павленко, М. М. Мельничук. Полтава : ФОП Мирон І. А., 2014. 244 с.
53. Рибалка В. В. Психологія честі та гідності особистості : культурологічні та аксіологічні аспекти : навч.– метод. посіб. Вінниця: ТОВ фірма Планер, 2010. 382 с.

54. Романчук О. Соціальна толерантність як фактор суспільної свідомості (проблеми формування в сучасному ринковому середовищі). *Вища школа*. 2004. №1. С. 87 – 91.
55. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Академвидав, 2011. 368 с.
56. Сакалюк О. Феномен толерантності в контексті полікультурної освіти. *Наука і освіта*. 2011. № 3. С. 79 – 82.
57. Скок А. Г. Модель навчання толерантності. *Вісник Чернігівського національного університету*. Серія : Психологічні науки. 2011. Вип. 94. Т 2. С. 162 – 164.
58. Скок А. Г. Стан вивчення змісту та основних компонентів толерантності в психології. *Актуальні проблеми психології. Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2005. Т. 1. Ч. 14.. С. 143-147.
59. Скрипченко О. Толерантність як морально-психологічне явище. Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість : зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 27-28 березня 2003. Т. 2. С. 287 – 290.
60. Соціально - психологічне мислення: генеза, основні форми та перспективи розвитку : монографія / за наук. ред. М. М. Слюсаревського. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. 296 с.
61. Столярчук О. А. Динаміка професійного становлення студентів. *Психологічний часопис* : зб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2017. № 2 (6). Вип. 6. С. 99 – 110.
62. Терещенко К. В. Толерантність як детермінанта забезпечення психологічного здоров'я освітнього персоналу. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2021. № 1 (22). С. 110 – 118.
63. Ткач Т. В. Освітній простір особистості : психологічний аспект : монографія. Київ - Запоріжжя, 2008. 272 с.
64. Тодорцева Ю. В. Багатогранність феномена «толерантності» у теорії сучасного наукового знання. *Науковий вісник Південноукраїнського*

- педагогічного ун-ту ім. К.Д. Ушинського: зб. наук. праць. Одеса. 2004. Вип. 1–2. С. 50–56
65. Тодорцева Ю. В. Справедливість і толерантність у процесі професійної підготовки: автореф. дис... канд. пед. наук. Одеса, 2004. 22 с.
66. Томаржевська І. В. Феномен «толерантність до невизначеності» та його психологічний аналіз. *Психологічний журнал*. 2018. № 1. С. 1 – 10.
67. Федоришин Г. Толерантність до невизначеності як професійна компетентність психолога. *Психологія особистості*. 2022. Т. 12 № 1. С. 73 – 79.
68. Філоненко М. М. Психологія спілкування : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 224 с.
69. Хілько С. О. Модель формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів. *Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць*. 2015. Вип. 15(28). с. 254 – 263.
70. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навч. посіб. Харків : НТУ «ХП», 2018. 246 с.
71. Чепелева Н. В., Пов'якель Н. І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. Київ : НПУ ім. Драгоманова, 1998. 241 с.
72. Чуйко Г. В., Чаплак Я. В. Толерантність у житті людини і суспільства. *Психологічний журнал*. 2020. № 6. С. 29 – 42.
73. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
74. Швачко О. В. Дослідження процесу самопізнання при формуванні толерантних відносин у підлітків. *Проблеми соціальної психології*. 1992. Вип. 1. С. 81 – 85.
75. Шевченко Н. Ф. Підготовка практичних психологів, особистісні та професійні якості фахівців. *Психологія* : зб. наук. праць КНПУ ім. Драгоманова, 2002. № 7. С. 34–38
76. Яланська С. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі. *Психологія особистості*. 2016. №1 (7). С. 100 – 108.

77. Ясько Б. А. Толерантність у сучасному суспільстві. Київ : Наукова думка, 2012. 142 с.
78. Attitude Toward Ambiguity: Empirically Robust Factors in Self-Report Personality Scales / M. Lauriola, R. Foschi, O. Mosca, J. Weller. *Assessment*. 2015. Vol. 23 (3). P. 353–373.
79. Berry J.W. Acculturation: living successfully in two cultures. *International Journal of Intercultural Relations*. 2005. Vol 29. P. 697 – 712
80. Chambers J.R. The role of egocentrism and focalism in the emotion intensity bias. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2007. Vol. 43, № 4. P. 618 – 625.
81. Frenkel-Brunswick E. Tolerance towards ambiguity as a personality variable. *The American Psychologist*. 1948. № 3. 268p.
82. Mendus S. Toleration and the limits of liberalism. Basingstoke. Hampshire: Macmillan Educ. Ltd, 1989. 145 p.
83. Stoycheva K. Ambiguity Tolerance: Adolescents' Responses to Uncertainty in Life. Institute of Psychology, Bulgarian Academy of Sciences. 1997. 237 p.
84. Rogers C. *A Way of Being* Boston: Houghton Mifflin, 1980. 395p.

ДОДАТКИ

Результати кореляційного аналізу Пірсона

		ВРком.толер.	СР інтернальності	ДВ рівень емпатії	Перспект.реф лексія	ВР інтернальності
ВРком.толер.	Кореляція Пірсона Знач.	1	,782** ,002	,726** ,002	,402* ,001	,304 ,002
СР інтернально сті	Кореляція Пірсона Знач.	,784** ,002	1	,350 ,069	-,027 ,815	-,102 ,001
ДВ рівень емпатії	Кореляція Пірсона Знач.	,726** ,002	,350 ,069	1	-,182 ,249	-,384 ,069
Перспект. рефлексія	Кореляція Пірсона Знач.	,402* ,001	-,027 ,815	-,182 ,249	1	,562** ,002
ВР інтернально сті	Кореляція Пірсона Знач.	,504** ,001	-,102 ,001	-,384 ,069	,562** ,002	1